

Kramerius 4

Digitální knihovna

Podmínky využití

Knihovna AV ČR poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, vědecké a studijní účely a pouze pro osobní potřebu uživatelů. Část dokumentů Digitální knihovny AV ČR podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerování kopie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiálů z digitální knihovny není možné bez případného písemného svolení Knihovny AV ČR.

Hlavní název: **Slovo a slovesnost**

Vydavatel: **SK Press**

Vydáváno v letech: **1935-**

Číslo ročníku: **XLII**

Datum vydání čísla: **1981**

Identifikátor ISSN: **0037-7031**

Identifikátor SICI: **nez.**

Stránky: **193, 194, 195, 196, 197, 198, 199**

ANNA JIRSOVÁ

V tomto příspěvku se pokusíme shrnout poznatky o užívání singulárových a plurálových tvarů substantiv v češtině a sledovat je ve vzájemných souvislostech — z hlediska realizace číselného protikladu singuláru (sg.) a plurálu (pl.). Při hodnocení systémových vlastností a fungování českých substantiv vzhledem ke gramatickému protikladu čísla bereme v úvahu tyto jazykové a nejazykové faktory: (1.) povahu pojmenovávaných jevů skutečnosti, (2.) lexikální významy substantiv, (3.) sémantiku opozice jednoty : nejednoty, (4.) počitatelnost, tj. spojovatelnost s číslovkami základními a druhovými, (5.) existenci/neexistenci tvarů sg. a pl., (6.) promluvovou, komunikační převahu singulárových nebo plurálových tvarů v textech. Všechny tyto faktory jsou ve složitých vzájemných vztazích: některé se vzájemně motivují, jiné vylučují.

Většinu české substantivní slovní zásoby tvoří — jak známo — podstatná jména fungující jako pojmenování tříd objektů, které existují primárně samostatně, jsou vyčlenitelné jako prvky třídy, vyskytují se opakovaně, a lze je tedy počítat. Jsou to tzv. jména počitatelná.¹ Důležitým rysem substantiv tohoto typu je spojovatelnost se základními číslovkami. Užívá se jich ve tvarech jak singulárových, tak plurálových. Sg. označuje jeden prvek třídy a pl. všechna ostatní množství (blíže neurčená). Plně se u nich realizuje sémantický protiklad jednoty : nejednoty (Miko, 1962, s. 58), (určenost : neurčenost), který se odráží ve dvou souborech jejich tvarů.

Část substantiv nevstupuje do dvojčlenných číselných opozic; užívá se jich jen (přesněji: převážně) v sg., nebo jen v pl. Toto omezení souvisí s významem těchto substantiv a s povahou mimojazykových objektů jimi označovaných (vzhledem k tomu, že substantiva vyjadřují význam množství v přímé závislosti na označované mimojazykové skutečnosti).

Tato jména se začleňují do morfologického systému jako *singularia tantum* (s podsystémem tvarů singulárových) nebo *pluralia tantum* (s podsystémem tvarů plurálových).² Realizuje se u nich jen jeden člen opozice jednoty : nejednoty. Skupina *singularia tantum* je různorodá; řadí se sem obvykle (srov. ve všech mluvnicích) jména látková (*prach, obilí, med* ap.), tzv. abstrakta (*cítění, spánek, závist* ap.), vlastní jména (*Jiří, Paříž, Šumava* ap.) a jména hromadná (*listí, korespondence, dělnictvo* ap.), tj. substantiva, jejichž význam vylučuje gramatickou mnohost (plurálové tvary) vzhledem k tomu, že tato substantiva označují předměty a jevy jediné (jedinečné) (srov. Dokulil, 1970), popř. nehmotné, neexistující samostatně a neobjevující se tedy v množství (vlastní jména, abstrakta), popř. jevy amorfní, kompaktní, pojaté souhrnně jako celek (jména látková, hromadná). K *pluralia tantum* se řadí substantiva pojmenovávající objekty, u nichž je výrazným znakem složenost, neurčitost, nepřesná ohraničenost (*kleště, stanovy, luka, dějiny* ap.).

¹ Termíny *jména počitatelná, nepočitatelná* nejsou nejvhodnější. Nemůžeme totiž říci, že jména jako *saně, housle, vrata* ap. nelze počítat, je to možné pomocí číslovek druhových. Rozdíl mezi tzv. jmény počitatelnými a nepočitatelnými je jen v tom, že první mají pravidelný soubor singulárových a plurálových tvarů, zatímco druhá realizují jen jeden člen číselného protikladu.

² Uvědomujeme si spornost těchto termínů také vzhledem k tomu, že další výklad směřuje vlastně k jejich zrelativizování. Chceme jimi jen souborně označit (jak je v textu uvedeno) substantiva, kterých se užívá ve tvarech singulárových — v protikladu k substantivům užíváním ve tvarech plurálových.

Jsou tedy třídy singularií tantum a pluralií tantum vyčleněny na základě kritérií sémantických. Význam těchto substantiv (přesněji povaha označované mimojazykové skutečnosti) se výrazně uplatňuje jako činitel omezující realizaci gramatického číselného protikladu. Vymezení jmen užívaných jen ve tvarech plurálních (pluralia tantum) na základě společného sémantického rysu složenosti, komplexnosti, popř. neohrazenosti lze v podstatě přijmout; jména řazená k pluraliím tantum se skutečně užívají jen ve tvarech plurálních. Naopak singularia tantum často přecházejí mezi jména s oběma soubory číselných tvarů (srov. dále). V sémantických skupinách jmen k nim řazených se v závislosti na významu jednotlivých substantiv realizace číselného protikladu projevuje různými způsoby:

a) jména látková: Necháme-li stranou výrazné pronikání tvarů plurálních jako označení druhů látky (tj. látková jména s pravidelným souborem singulárních a plurálních tvarů, srov. dále), najdeme mezi nimi nejen jména s převahou tvarů plurálních nad singulárními (názvy potravin: *knedlíky, tyčinky* ap.), ale i pluralia tantum (opět názvy potravin: *játra, ledvinky* ap., názvy zbytků, odpadků: *okuje, pomýje, piliny* ap.);

b) abstrakta: Také zde je jednak početná skupina jmen s převahou tvarů plurálních (se společným rysem soubornosti: *námítky, potřeby, zásady* ap.), jednak i pluralia tantum (*okolky, poměry, rozpaky* ap.);

c) jména vlastní: Sem patří jednak jména s pravidelným souborem singulárních a plurálních tvarů (jména národní a obyvatelská: *Čech, Pražan* ap.), jednak i pluralia tantum (zeměpisné názvy: *Vršovice, Tatry* ap.);

d) kolektiva: Pokud je budeme chápat jako jména označující souborné množství, můžeme k nim řadit vedle jmen užívaných výhradně v sg. (*smetí, bodláčí, lidstvo*) i jména jako *peníze, kočkovití, Jagellonci* ap., užívaná ve tvarech plurálních.

Vymezení tříd substantiv s omezeným číselným protikladem je tedy třeba chápat jen jako rámeček, určení převládající tendence; lze tu uvést řadu výjimek. Hranice mezi substantivy s oběma číselnými paradigmaty a substantivy s pouze jedním číselným paradigmatem je značně nepevná (zejména u singularií tantum). Předpoklady pro to jsou (a) formální, (b) sémantické (srov. např. Hlavsa, 1964, 1975).

Ad (a): K většině českých substantiv lze potenciálně vytvořit tvary obou čísel. K substantivům užívaným obvykle jen ve tvarech singulárních lze snadno přitvořit i tvary plurální (*kovy, mléka, vína* ap.). Opačně je také možné k substantivům s tvary pouze plurálními přitvořit i tvary singulární; tato možnost však zůstává až na některé výjimky (slang. *hezka brýle, slušivá kalhota* ap.) nevyužita.

Ad (b): Význam některých substantiv patřících k singulariím tantum se různě modifikuje, takových substantiv se pak běžně užívá i ve tvarech plurálních, které označují např. jisté kvantum vlastnosti, nositele vlastnosti ap. (např. *hrůza* ‚velký strach‘ — *válečné hrůzy* ‚hrozné, strašné události ve válce‘, *láska* ‚intenzivní cit náklonnosti‘ — *lásky* ‚milované osoby‘, *síla* ‚schopnost k něj. výkonu‘ — *nadpřirozené síly* ‚nositelé této vlastnosti‘ ap.).

Třída singularií tantum je jako celek málo vyhraněná a komplexní, proto např. nebývá charakteristika singularií tantum, na rozdíl od pluralií tantum, uváděna u substantiv ve slovnících. Co do možnosti tvořit tvary plurální jsou mezi jednotlivými typy singularií tantum značné rozdíly.

Plurální tvary se šíří nejvíce u jmen látkových, kde označují především různé druhy specifikace látky (*tekutá paliva, umělá hnojiva, syntetické laky, lehké a těžké půdy, drahé kovy, toaletní mýdla* apod.). Běžně lze také počítat jistá ustálená množství látky, plurální tvary pak vyjadřují kvantitativní specifikaci (*dva šálky kávy — dvě kávy, dvě sklenice limonády — dvě limonády, dva kousky másla — dvě másla* apod.).

Významy původně abstraktních substantiv, která mají vedle singulárních také tvary plurálové, lze charakterizovat jako různé modifikace významu výchozího, abstraktního:

a) u abstrakt označujících vlastnosti (tj. především deadjektivních) je to význam projevu této vlastnosti (*hrubosti, násilnosti, krásy, radosti, něžnosti* ap.; někdy mají tyto plurálové tvary předmětný význam: *dobrotu, sladkosti* ap., k nim se pak zpětně mohou přitvářet tvary sg. — *kup mi nějakou dobrotu*); b) u abstrakt označujících děje (většinou deverbativních) nabývají významu výsledku tohoto děje (*zážitky, dojmy, účinky* ap.),³ místa děje (*koupele, závázky, skrývky* ap.), popř. prostředku děje (*výčitky, sázky, splátky* ap.). U některých abstrakt vyjadřují plurálové tvary nový význam soubornosti (*dovednosti, možnosti* ap.), popř. získávají ve spojení s atributy nebo v terminologizovaných spojeních zcela konkrétní charakter (*plné moci, ozbrojené síly* ap.).

U jmen vlastních je specifický vztah ke gramatickému číslu dán tím, že nemají lexikální význam v obvyklém slova smyslu. Jsou to individuální názvy potenciálně referenčně spjaté jen s jedním objektem. Na rozdíl od jmen obecných, která primárně označují třídu předmětů, vlastní jména pojmenovávané předměty individualizují, proto je u nich protiklad sg.: pl. v zásadě vyloučen. Na základě společných rysů však dochází k přenášení názvů z jednoho objektu na mnoho jiných. V takových případech se pak vlastních jmen užívá ve tvarech plurálových.⁴ Bývá to při metonymickém přenesení např. jména umělce na jeho dílo (*Několik Muchů je vypůjčeno z Paříže* = Muchových obrazů), u názvů skupinových při označování jevů téhož jména (*v sobotu slavily svátek Cecilky, bratři Čapkové, obě Skalice — Česká a Stříbrná* ap.).

V některých případech došlo k přehodnocení vlastních jmen, nejsou už označením jediného předmětu nebo jevu, ale užívá se jich k označení celé třídy předmětů — mají pravidelný soubor singulárních a plurálových tvarů. Takový posun ovšem znamená ztrátu propriálnosti (srov. Pokorná, 1978), taková jména se stávají apelativy (projevuje se to i v grafice), srov. např. *donchuán* (,záletník'), *titán* (,velikán'), *hercules* (,silák'), *mecenáš* (,příznivec') apod.

Jména hromadná označují svými singulárnými tvary souborný počet jednotlivin téhož druhu, pojem souborného množství je součástí jejich lexikálního významu (bývá vyjádřen i slovotvornými prostředky — většina hromadných jmen jsou odvozená desubstantiva se sufixy *-í/-oví, -stvo, -ina*) (srov. Daneš, 1967). Označují celek složený z jednotlivin, ale počítají se jen tyto celky (ve spojení s číslovkami druhovými, např. *dvoji výrazivo*), popř. se určuje velikost těchto celků (pomocí neurčitých číslovek nebo kvantitativních substantiv, např. *mnoho nádobí, spousta kamení, hromady listí* apod.), v obou případech zůstává počítané substantivum v singuláru. U tzv. kolektiv sémantických není význam soubornosti vyjádřen slovotvorně (*dobytek, hmyz*), plurálových tvarů se u nich ve spisovném jazyce rovněž neužívá (ve slangu srov. expr. *vy dobytkové*). Běžně se plurálových tvarů užívá pouze u substantiv, která nemají čistý hromadný význam, např. označují počítatelnou skupinu, ale ne zároveň i druh (*stáda, roje, skupiny* apod.).

Substantiva patřící do skupiny pluralií tantum se užívají jen ve tvarech plurálových; těmito tvary označují jak množství, tak jednotlivinu. Zatímco u ostatních substantiv jsou plurálové tvary příznakové (při pojmenovávání předmětů a jevů skutečnosti se vychází od jednoho reprezentanta a množství se chápe jako příznakové), u pluralií tantum tyto tvary o množství nic nevyovídají. Množství se

³ Velká část deverbativních substantiv označujících rezultat činnosti jsou jména konkrétní, např. *stavba* je ,výsledek činnosti stavění, vystavěný objekt', podobně *kresba, výhra, příjem* ap.

⁴ Pravidelně mívají plurálové tvary jména národní a obyvatelská, jejich přiřazení k vlastním jménům je dáno spíše jen ortografií (neoznačují jedince, ale kteréhokoli příslušníka národa — *Pražan, Čech* ap.).

196 vyjadřuje pomocí druhových číslovek (*jedny, dvoje dveře*),⁵ popř. je dáno kontextem. Pluralia tantum stojí mimo protiklad singuláru a plurálu, plurálnost u nich není distinktivní sémantický rys.

Přechod od pluralií tantum k substantivům s oběma číselnými paradigmaty je stupňovitý; můžeme zde vyčlenit v zásadě dvě vrstvy:

a) Substantiva, kterých se užívá převážně ve tvarech plurálních, ale na rozdíl od pluralií tantum jsou u nich singulárové tvary možné, i když jen zřídka. Jde o jména označující jevy vyskytující se v množství. Platí pro ně v podstatě stejné sémantické omezení jako pro pluralia tantum s tím, že u nich lze snadněji vyčlenit (a tedy i pojmenovat) jednotku z označovaného množství (např. *lyže, brusle; škubánky, ražniči; pikle, trable, represálie* apod.).

b) Substantiva, která mají tvary jak singulárové, tak plurální, ale v textu se jich užívá primárně ve tvarech plurálních (srov. Miko, 1962, s. 67). Je to opět dáno povahou pojmenovávaných objektů, které se vyskytují častěji v množství než jednotlivě. U těchto substantiv lze zachytit celou škálu postupného ubývání převahy plurálních tvarů. Patří sem především některá abstrakta označující jevy opakující se, ev. vyskytující se v množství (*nedostatky, požadavky, výdaje, zábrany, choutky* apod.), ale i jména konkrétní, názvy předmětů složených (z nestejných, ale k sobě patřících částí) či složitých (*mučidla, madla, mířidla; vousy, vlasy; stavebniny, sutiny, odpadky* apod.).

Na složitost dané problematiky ukazuje i to, jak jsou tato substantiva charakterizována ve Slovníku spisovné češtiny: Substantiva, která zde chápeme jako pluralia tantum, charakterizuje uvedený slovník jako *pomn.* (*saně, dveře, housle* ap.). Substantiva, u kterých se singulárních tvarů užívá jen ojedinele, jsou označena jako *mn.* (*novomanželé, mdloby, represálie* apod.). Další dvě charakteristiky *zprav. mn.* (*pletichy, konexe* apod.) a *častěji mn.* (*mříže, pouta* apod.) vystihují míru převahy plurálních tvarů nad singulárními. Domníváme se, že jako další vrstvu lze vyčlenit substantiva, u kterých slovník takovouto omezující charakteristiku sice neuvádí, ale už to, že se v příkladové části hesla užívají pouze (nebo převážně) ve tvarech plurálních, naznačuje, že tyto tvary jsou u nich častější. Bývá to u názvů některých částí těla (*skráně, pihy, oči* apod.), názvů částí oblečení (*lodičky, podpatky, vycpávky, manžety, punčochy* apod.), názvů potravin (*cukrovinky, oplatky, palačinky, sušenky* apod.), názvů některých předmětů používaných se v množství (*pastelky, parkety, brikety* apod.).

Závěrem můžeme tedy shrnout: Číslo u substantiv je gramatický prostředek s těsnou vázaností na sémantiku, na označovanou mimojazykovou skutečnost. Vzhledem k povaze této skutečnosti se substantivní slovní zásoba obvykle dělí do dvou skupin: (a) jména, u kterých se realizuje protiklad sg. — pl., (b) jména, u kterých se realizuje jen jeden člen tohoto protikladu (*singularia tantum, pluralia tantum*).

Takto vydělené třídy substantiv nejsou vzhledem k realizaci číselného protikladu stejnorodé. Do skupiny jmen s oběma číselnými paradigmaty se řadí vedle jmen označujících jevy existující primárně jednotlivě (u nichž jsou singulárové tvary bezpříznakové a plurální tvary příznakové) také jména označující jevy vyskytující se častěji v množství než jednotlivě, těchto jmen se proto také užívá častěji ve tvarech plurálních než singulárních. Od těchto „častěji množných“ jmen lze vysledovat několikastupňový přechod přes „množná“ až ke jménům s tvary výlučně plurálními (*pluralia tantum*). Rovněž hranice mezi jmény realizujícími protiklad sg. — pl. a singularií tantum není ostře vymezena (srov. tabulku na s. 197). Zde je třeba odlišit dvě skutečnosti:

⁵ Shoda, která je výrazným ukazatelem čísla, nemá u těchto substantiv svou rozlišovací schopnost — je dána jejich plurální formou, srov. *důležitá akta, vepřová játra* ap.

a) přesahy mezi třídami: třídy singularií tantum jsou vyděleny na základě jistých sémantických rysů, které postihují charakter označované skutečnosti (povahu denotátu). V lexikálním významu jednotlivých substantiv se ale někdy spojují rysy více tříd a dochází pak ke křížení nejen mezi jednotlivými skupinami singularií tantum (např. vlastní jména s rysy jmen látkových — *Budvar* ap.), ale i mezi třídami singularií tantum a pluralií tantum. V každé sémantické skupině jmen řazených k singulariím tantum najdeme totiž i jména, která mají zároveň i rys charakteristický pro pluralia tantum (soubornost) a tomu odpovídající tvary plurálové (u jmen látkových — *pomyje, játra* apod., u abstrakt — *radovánky, poměry* apod., hromadných — *kočkovití, Jagellonci, vlastních — Alpy, Domažlice* apod.);

b) přesahy uvnitř tříd singularií tantum směrem ke jménům s pravidelným souborem singulárových a plurálových tvarů; tyto přesahy jsou opět determinovány významově. Plurálové tvary těchto jmen vyjadřují další významový rys, většinou konkretizaci významu dovolující kvantifikaci (uplatňuje se předmětný, rezultativní charakter těchto jmen, srov. projev vlastnosti, druh, množství látky apod.). Tyto přesahy (ve směru šipek v tabulce) signalizují skutečnost, že se v rámci jednotlivých tříd singularií tantum vydělují podtřídy, pro které zmíněná obecná definice třídy neplatí. Projevuje se to tím, že se těchto substantiv užívá i ve tvarech plurálových (neodpovídají už sémantické definici dané třídy a nemají tedy ani její formální vlastnosti). Nedomníváme se, že tyto přesahy svědčí o neadekvátním vydělení tříd singularií tantum. Jsou projevem posunu ve významu daných substantiv.

Pokusili jsme se charakterizovat česká substantiva z hlediska jejich vztahu ke gramatickému číslu, především se zřetelem k dynamice tohoto vztahu. Dynamické „chování“ substantiv v textech je motivováno napětím mezi (a) povahou pojmenovávané skutečnosti, (b) složkami jazykového významu, (c) gramatickými formálními prostředky. Problematiku vztahu (a) a (b) jsme tu nechali stranou. Domníváme se, že právě „chování“ substantiv se zřetelem ke gramatickému číslu by mohlo být podkladem pro podrobnější zkoumání vztahů skutečnost — jazykový význam — jazyková forma.

LITERATURA

- DANEŠ, F.: Jména hromadná a jména jednotlivin. In: Tvoření slov v češtině 2. Praha 1967, s. 477n.
- DOKULIL, M.: O vyjadřování jednosti a jedinečnosti v českém jazyce. NŘ, 53, 1970, s. 1-15.
- HLAVSA, Z.: Několik poznámek o užívání a významu tvarů množ. čísla podstatných jmen. NŘ, 47, 1964, s. 266—274.
- HLAVSA, Z.: Denotace objektu a její prostředky v současné češtině. Praha 1975, s. 74n.
- MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava 1962.
- POKORNÁ, E.: Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. SaS, 39, 1978, s. 116—125.

RÉSUMÉ

Dynamik der Beziehungen zwischen Singular und Plural bei Substantiven im Tschechischen

Bei der Bewertung der Systemeigenschaften und des Funktionierens der tschechischen Substantive in bezug auf die grammatische Numerus-Opposition berücksichtigt die Autorin folgende sprachliche und nichtsprachliche Faktoren: (1.) die Beschaffenheit der benannten Erscheinungen der Realität, (2.) die lexikalischen Bedeutungen der Substantive, (3.) die Semantik der Opposition Einheit: Nichteinheit, (4.) die Zählbarkeit, d. h. die Kombinierbarkeit mit Kardinal- und Gattungszahlen,

(5.) die Existenz/Nichtexistenz von Singular- und Pluralformen, (6.) die textliche, kommunikative Vorherrschaft von Singular oder Plural in Texten.

Die tschechischen Substantive werden im vorliegenden Aufsatz vom Gesichtspunkt der Dynamik ihrer Beziehungen zum grammatischen Numerus charakterisiert. Das dynamische „Verhalten“ der Substantive in Texten in Kommunikationssituationen ist durch die Spannung zwischen der Beschaffenheit der benannten Realität, den Komponenten der (sprachlichen) Bedeutung und den grammatischen formalen Mitteln motiviert (vgl. die Tabelle). Die Autorin vertritt die Meinung, daß gerade das Verhalten der Substantive in bezug auf den grammatischen Numerus es ermöglichen würde, die Beziehungen: Realität — sprachliche Bedeutung — sprachliche Form im Rahmen der Zeichenbeziehungen eingehender zu untersuchen.